

György Hazai, Andreas Tietze, (2006), *Ferec ba'd eş-şidde (Ein frühosmanisches Geschichtenbuch)*, 1. Band, Text, Klaus Schwarz Verlag•Berlin, 650 s.

Emine Yılmaz

Konularındaki ortak yön “Sıkıntıdan sonra erişilen mutluluk” olduğu için *Ferec ba'd eş-şidde* (=FBŞ) adıyla anılan hikayeler erken Osmanlıca döneminin en önemli nesir eserlerindendir. Türkçe FBŞ'ler 1001 gece masalları tarzında 42 hikayeden oluşur. Hazai-Tietze'nin yazıçevrimli metnini yayımladıkları Budapeşte nüshası ise, Türkiye kütüphanelerinde ve yurt dışında pek çok kopyası bulunan Türkçe FBŞ'lerin istinsah tarihi en eski (1451) olanıdır.

Ferec ba'd eş-şidde belli bir eserin farklı versiyonlarına verilmiş bir ad değil, Arap, Fars ve Türk edebiyatlarında, üzüntüden sonra erişilen sevinç ve huzurun anlatıldığı bir hikaye türünün adıdır. Hikayelerin kahramanları mutlaka soylu ve zengin kişilerdir; yaşamları normal akışı içinde ilerlerken çeşitli nedenlerle kendilerini olağanüstü olayların içinde bulur bin bir güçlükle mücadele etmek zorunda kalırlar; ama mutlaka her hikaye “mutlu sonla” biter ve kahramanlar kalan ömürlerini mutluluk içinde geçirirler.

Bu edebi tür, Arap edebiyatı içinde şekillenmiş, Farsçaya yapılmış çeviriler aracılığıyla Türk edebiyatına geçmiştir. Arap edebiyatında *Ferec ba'd eş-şidde* adıyla 20 sayfalık bir hikaye kitabı yazan ilk müellif Ebu'l-Hasan el-Medâ'ini'dir (öl. H. 234). Arap edebiyatında daha sonra bu adla hikaye yazan başka müellifler olmuşsa da en tanınanları Ebû 'Alî el-Muḥassin el Tenūḥî'dir (H. 329-384). Tenūḥî'nin eseri 14 bölüm ve 140 hikayeden oluşur. Bu FBŞ'ler, Tenūḥî nüshası başta olmak üzere, 13. yüzyıldan itibaren Farsçaya çevrilmişlerdir. 15. yüzyıldan başlayarak Türkçede de görülen bu hikayelerin kaynağı da Farsçadır. Ancak çeviriye esas olan Farsça nüsha bilinmiyor. Türkçe FBŞ'lerin tümünde 42 hikaye bulunduğu için, 140 hikayeden oluşan Tenūḥî kökenli bir Farsça esere dayanmadığı anlaşılmaktadır. Türkçe FBŞ nüshaları hakkında ayrıntılı bilgi için Seyidoğlu-Yavuz (1990: 5-7), Koç (1998: 9-11), Kavruk-Çaldak-Yoldaş (2000: XI-XIII), Hazai-Tietze (2006: 19-25) ve Parlatır-Hazai'ye (2007: 218-225) bakılabilir.

Nüshalarda bilgi verilmediği için, FBŞ'yi Farsça aslından Türkçeye çevirenin kim olduğu kesin değildir. Kaynaklarda bu kişinin Kasım b. Mehmed olabileceği üzerinde durulur (Kurgan 1945: 363 vd., Kavruk 1998: 60, Hazai-Tietze 2006: 15). Ancak TÜBA tarafından yayımlanmış olan “Macar Bilimler Akademisi Kütüphanesi’ndeki Türkçe El Yazmaları Kataloğu”nda Türkçeye çevirenin Kasım b. Mehmed olduğu bilgisi tereddütsüz verilmiştir (Parlatır-Hazai 2007: 219).

Hazai-Tietze yayınına konu olan Budapeşte nüshası (Macar Bilimler Akademisi), en eski tarihli olmanın yanı sıra Türkçe nüshalar içinde en erken dikkati çeken ve üzerinde en çok araştırma yapılanıdır. H. 855 tarihinde Edirne’de istinsah edilmiş olan bu nüsha ilk olarak Á. Vámbéry tarafından tanıtılmış, ikinci hikayenin Arap harfli ve yazıçevrimli metni, Almancaya çevirisi verilmiş ve nüshada yer alan Türkçe sözcüklerin bir listesi hazırlanmıştır (1901). Ş. Kurgan, Ankara ve İstanbul’daki FBŞ nüshalarını tanıttığı makalesinde, Vámbéry’nin yayımladığı hikayenin yeni bir yazıçevrimini de vermiştir (1945). Kurgan’ın makalesi aynı zamanda Türkiye’de FBŞ’ler üzerinde yapılmış ilk ciddi yayındır.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye’de yaşayan A. Tietze bu nüsha üzerinde çalışmaya başlamış, Gy. Németh’in yardımıyla yazmanın mikrofilmini Macar Bilimler Akademisi’nden getirtmiştir. Tietze ayrıca Türkçe FBŞ’leri çeşitli yönleriyle değerlendirdiği bir de makale yayımlamıştır (1957). Tietze’nin 2002’de ilk cildi yayımlanmış olan *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı* adlı sözlüğünde de bu nüshanın söz varlığı çok önemli bir rol oynamıştır.

Budapeşte nüshası üzerindeki son yayın Hazai-Tietze yayınıdır. Hazai, önsözde, esas olarak Budapeşte nüshasını paralel nüshalarla karşılaştırmadan yayımlamak istediklerini, ancak 2000’de İ. Parlatır’ın da yardımıyla en önemli İstanbul yazmalarının (Fatih, Hamidiye, Laleli) mikrofilmlerini elde ederek karşılaştırmaya karar verdiklerini, bu işi kendisinin üstlendiğini ve 2003’te tamamladığını, aynı yıl 22 Aralık’ta Tietze’nin ölümü nedeniyle yayının sorumluluğunu da tek başına üstlendiğini belirtir (s. 8-9).

Türkçe FBŞ’lerin Budapeşte yazması dışındaki nüshalarıyla ilgili belirlenebilen diğer yayınlar İz 1964, Seyidoğlu-Yavuz 1990, Koç 1998 (İstanbul-Hamidiye nüshası), Kavruk-Çaldak-Yoldaş 2000, 2004 (İstanbul Hamidiye ve Fatih nüshaları, sözlüksüz) olarak sıralanabilir. Ayrıca Türk Dil Kurumu kütüphanesindeki nüsha *Tarama Sözlüğü* için Dehri Dilçin tarafından taranmıştır.

Hazai-Tietze yayını Hazai'nin, *Ferec ba'd eş-şidde*'nin elli yıllık yayın macerasını anlattığı bir *Önsöz*'le başlar (7-9) ve Tietze'nin Giriş'i ile devam eder. *Giriş*'te *Ferec ba'd eş-şidde* adı, edebi tür olarak ortaya çıkışı, Arap, Fars ve Türk edebiyatlarında *Ferec ba'd eş-şidde* geleneği hakkında bilgi verilir. Ayrıca Türkçe FBŞ yazmalarının istinsah tarihleri, yazar veya çevirmenleri tartışılır; bu yazmalar üzerinde yapılmış olan çalışmalar değerlendirilir ve 46 yazma kısaca tanıtılır (s. 11-27).

Tietze, yayına esas olarak neden Budapeşte nüshasının seçildiğini *Giriş* bölümünde şöyle özetler: Korunan en eski nüshadır, istinsah tarihi bellidir, yazısı özenli ve okunaklıdır, ayrıca Vámbéry'nin *Altosmanische Sprachstudien* adlı yayınında bu nüsha kullanılmıştır (s. 26).

Yazma başlığı altında Budapeşte nüshasının fiziksel özellikleri verilir. Bu bölümdeki en ilgi çekici tespit, farklı yazı karakterlerinden yola çıkılarak yazmanın birden çok yazıcısı olduğunun ortaya konulmasıdır (s. 31-34).

35.-39. sayfalar arasında *Yayın İlkeleri* yer alır. Bu bölümde, metin kurulurken mümkün olabildiği kadar çok özelliği yansıtabilmek için kullanılan, bu yayına özgü özel işaretler tanıtılır. Arap harfli metin yayınları geleneğinde görmeye alışkın olmadığımız bu işaretler şunlardır: ı harfi Arap harfli metinde yazılmışsa yazıçevriminde *î* ile (*âdemîlik*, *ğarîblığa*, *ğarîmlîk* vb.), yazılmamışsa *ı* ile gösterilmiştir (*zârı-lığıla* vb.).

Geleneğe göre, imlada gösterilmiş bir uzun *î* beklendiği durumda bu ses *î* ile işaretlenmiştir. Satır altı *ı* işareti ise, dönemin yazım geleneğinde çok sık rastlanan ünlü eksikliğini gösterir.

vāv-ı ma'dule için *ø*; söz sonundaki *i* sesini karşılayan *güzel he+kesre* için *î*; *elif-i maksûre* için *â*; *tenvin* için *ñ*; *te' merbûta* için altında iki nokta bulunan *t*; *ğ* harfinin yazıçevrimi için yine üstünde üç nokta bulunan *k*, *g* ve *ñ* harfleri kullanılmıştır.

Budapeşte nüshasında sık rastlandığı belirtilen hareke tutarsızlığı ise yine bu yayına özgü ve son derece özenli bir sistemle gösterilmiştir. Buna göre sözcüğün sonunda, yukarıda bir *˘* varsa harekenin eksik olduğunu, *˘* varsa tam olduğunu, *˘* varsa yanlış veya sorunlu olduğunu gösterir.

Hazai-Tietze bu kadar ayrıntılı bir yazıçevrimi sisteminden sonra bile, dönemin ses yapısının tam değil, ancak olabildiği kadar doğru yansıtılabileceği, Türkçe sözcüklerin Arap harfli biçimlerinin sesleri tam yansıtamayacağı ve pek çok sorunun cevabının belki de hiçbir zaman verilemeyeceği yorumunda bulunurlar (s. 37).

Ancak bu bölüm yazıçevrimi işaretlerinin hangi sesleri yansıttığı ile sınırlı değildir. Döneme ait diğer metin yayınlarında karşılaşılan genel okuyuş sorunlarına da tarihsel sesbilgisi açısından çözüm üretilmeye çalışılmıştır. Hazai-Tietze ünlü uyumuna aykırı Arapça-Farsça sözcüklerle, özellikle de *l-* ve *k-*'lı olanlarla özel olarak ilgilenmişlerdir. Onlara göre, ünlü uyumuna aykırı söyleyişler daha sonraki yüzyıllarda üretilmiştir. Yani, FBŞ elyazmasının istinsah edildiği dönemde *palatal l* sesi ile sonlanan Arapça-Farsça sözcükler art ünlülü ekler alıyorlardı; başka bir deyişle ekler ünlü uyumuna giriyordu. Bu nedenle metinde buna uygun olarak transkribe edilmişlerdir: *hālda*, *hālıla*, *kemāla*, ayrıca *zevkde*. Şu durumlarda ise gövdenin ünlüsüne üstünlük verilmiştir: *handeküñ*, *helāka* (s. 37-38).

Bugün son hecesi ön ünlülü olan kimi gövdeler, metinde açıkça art ünlülü ekler alırlar. (Sadece -LİK, -CİK, -(E)REK, -ACAK ve -MEK durumunda bunlar yazıdan anlaşılabilir.) Bu gövdelerin ünlüleri de yazıçevriminde metinde aldıkları eklerle uyuma sokulmuşlardır: *avratlığa*, *bîçāralıq*, *helālzādalıqda*, *hurramlıgıla* vb.

41.-81. sayfalar arasında yazmanın kimi özellikleriyle ilgili 19 tablo ve bu tabloların açıklaması verilmiştir. 1 numaralı tabloda 42 hikayenin adı Arap harfli biçimleriyle yer alır. 2-9a-b numaralı tablolarda, metindeki eksik/yanlış harf ve hareketleri işaretlemek için kullanılan *parantez* ve *köşeli ayraçların* işlevleri örneklerle açıklanmıştır. 10-16a-b numaralı tablolarda, kullanılan yazıçevrimi işaretleri hakkında bilgi verilmiştir. 17 numaralı tabloda *ʾ*'nin farklı gösterimleri, 18'de yazıyla ilgili kimi özellikler ve 19a-e'de Farsça sözcüklerde söz başında bulunan *dudaksıl hı* sesinin gösterimi örneklendirilmiştir.

Yazıçevrimli metin, 83.-642. sayfalar arasında yer alır. 643. sayfada konkordans, 645-647. sayfalar arasında yazmadaki 42 hikayenin yayındaki sayfa numaraları ve 649-650. sayfalar arasında da kısaltmalar listesi verilmiştir.

Yayının sözlük-dizini bulunmamakla birlikte, Tietze 2002'de nüshanın söz varlığı da değerlendirilmiş olduğu için yazmanın, söz varlığı bakımından Eski Anadolu Türkçesinin en ilginç metinlerinden biri olduğu rahatça söylenebilir. Budapeşte nüshasının Tietze 2002'ye dayalı söz varlığı ile Eski Anadolu Türkçesinin bilinen söz varlığı ve dönemin en zengin metinlerinden olan *Kıssa-ı Enbiyā*'nın baskı aşamasında bulunan Türk Dil Kurumu nüshası arasında yapılan kısa bir karşılaştırma bu konuda bir fikir verebilir:

İlk örnek *dünle* “gece” sözcüğünden türemiş *dünlerek* yapısıdır. *dünlerek çık!* (241b/13) cümlesi içinde geçen bu yapı, yayımlanmış-taranmış metinlere dayalı Eski Anadolu Türkçesinin söz varlığı içinde şimdiye dek tanıklanmamıştır. FBŞ’nin Türk Dil Kurumu nüshası *Tarama Sözlüğü* için tarandığı halde *dünlerek* bu sözlükte de yer almaz; ayrıca Koç’un hazırladığı Hamidiye nüshasında da bulunmaz. Tietze’nin sözlüğünde ise madde başı olarak değil *dünile/dünle* “gece” maddesi altında yer alır (2002). Budapeşte nüshası yayınının sözlük-dizini bulunmadığı için, *dünlerek*’in bu metinde kaç kez geçtiği şimdilik belli değildir. *dünlerek* sözcüğü bu yazma dışında bir de *Ḳıssa-ı Enbiyā*’nın Türk Dil Kurumu nüshasında belirlenmiştir: “kaçan dağuk ötse beni oyarun kim *dünlerek* eşelüm” (570/8).

Bir diğer örnek 91b/3 ve 243b/6’da geçen *birke* “havuz; küçük göl” sözcüğüdür. Türkçede eski bir Arapça alıntı olan bu sözcük (bk. Tietze 1958: 265 *birka* “küçük göl”) *Tarama Sözlüğü*’nde tek tanıklıdır: *birike* “hazine; mahzen, sarnıç”. *Âşık Paşazade Tarihi*’nden alınmış (XVI. yy: 208: “Yolda su *birikeleri* vardı, anları harap gördü”) olan bu tek tanığın *birike* yazılışı sözcüğün belki de Türkçe *birik-* fiiliyle ilişkilendirilmiş olduğunu düşündürüyor. *dünlerek* gibi *birke* de *Ḳıssa-ı Enbiyā*’nın Türk Dil Kurumu nüshasında yer alır: “gözi *bürke* kırañında bir ‘avrata şeş oldı” (582-12). Sözcük ayrıca Tietze 2002’de *birke*, *birge*, *bürke* “havuz” madde başları altında verilir. Ayrıca *Derleme Sözlüğü*’nde *börke*, *bürke* “havuz” verileri bulunur.

Eski Anadolu Türkçesi söz varlığı içinde nadir tanıklanabilen bir diğer alıntı da Arapça *şukka* “kumaş çadır; bölüm, kısım, kumaş, kumaş örtü” sözcüğüdür. Tietze 2002 sadece A-E harflerini içerdiği için bu sözcüğün FBŞ’nin Budapeşte nüshasındaki varlığını bilmiyoruz ama Hamidiye nüshasının Koç tarafından hazırlanmış olan sözlüğünde “parça” anlamıyla yer alır. Sözcük, yukarıdaki örnekler gibi *Ḳıssa-ı Enbiyā*’nın Türk Dil Kurumu nüshasında da bulunur: “ol ulu ağaç ve bınar yöresine ḥarīden *şukka* ururlardı” (314/9-10).

Budapeşte nüshasının Hazai-Tietze yayını, hem bu nüshanın hem de yayımlanmamış diğer nüshaların söz varlığının bir an önce gün ışığına çıkmasının Türkiye Türkçesinin tarihsel sözlüğü açısından son derece önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

Kaynakça:

İz, Fahir (1964), *Eski Türk Edebiyatında Nesir*, İstanbul.

Kavruk, Hasan, S. Çaldak, K. Yoldaş, (2000), *El-Ferec Ba'de's-Şidde I*, Malatya (özel yayın).

Kavruk, Hasan, S. Çaldak, K. Yoldaş, (2004), *El-Ferec Ba'de's-Şidde II*, Malatya (özel yayın).

Koç, Mustafa (1998), *El-Ferecü Ba'de's-Şidde*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kurgan, Şükrü (1945), "Osmanlı Devrinde Mensur Hikâyeciliğimize Ait Bir Eser", *Türk Dili Belleten*, seri III, sayı 4-5: 353-382.

Parlatır, İsmail, Gy. Hazai (2007), *Macar Bilimler Akademisi Kütüphanesi'ndeki Türkçe El Yazmaları Kataloğu*, Ankara: TÜBA Yayınları.

Seyidoğlu, Bilge, Orhan Yavuz (1990), *Güçlükten Kolaylığa Kederden Sevince*, Ankara: Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Yayınları.

Tietze, Andreas (1957), "Das türkische *Ferec ba'd eş-şidde* als Medium der Wanderung orientalischer Stoffe ins Abendland", *Proceedings of the XXII Congress of Orientalists*, Leiden, 412-420.

Tietze, Andreas (1958), "Direkte arabische Entlehnungen im anatolischen Türkisch", *Jean Deny Armağanı, Mélanges Jean Deny*, Ankara: TDK Yayınları.

Tietze, Andreas (2002), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, İstanbul-Wien: Simurg Yayınları.

Vámbéry, Ármin (1901), *Altosmanische Sprachstudien*, Leiden.